

KOMENTARZ DO PSALMU 118

TOM 1

ŹRÓDŁA MONASTYCZNE

110

STAROŻYTNOŚĆ

58

Redaktorzy serii:

Michał T. Gronowski OSB

Szymon Hiżycki OSB

Rada naukowa:

Marek Derwich

Dariusz Kasprzak OFMCap

Przemysław Nehring

Krzysztof Ożóg

ks. Marek Starowieyski

Ewa Wipszycka

Rafał Zarzeczny SJ

Piotr Urbański

ŚWIĘTY AMBROŻY
Z MEDIOLANU

KOMENTARZ DO PSALMU 118

TOM 1

Przekład, wstęp:
Adam Wilczyński

TYNIEC
WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Przekład na podstawie wydania:

AMBROŻY Z MEDIOLANU, *Expositio psalmi CXVIII*, M. PETSCHENIG,
M. ZELZER, CSEL 62, 1999.

Redakcja tomu:

Michał T. Gronowski OSB
Beda K. Kisiel OSB
Elżbieta Wiater

Recenzja naukowa:

dr hab. Tadeusz Gacia
prof. dr hab. Piotr Urbański

Korekta:

Janusz Stachowski

Opracowanie graficzne:

Jan Nieć

Opracowanie indeksów:

Augustyn Mikołajczyk OSB

Imprimi potest:

Opactwo Benedyktynów

Wydanie I: Kraków 2025

ISBN 978-83-8205-354-8

ISSN 1230-6711

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2025

ul. Benedyktyńska 37, 30-398 Kraków

tel.: +48 534 037 299; +48 (12) 688 52 95

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl; www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	7
<i>Adam Wilczyński</i>	
Wstęp.....	9
Gatunek literacki <i>Komentarza do Psalmu 118</i>	13
Datowanie dzieła	17
Słuchacze.....	21
Dlaczego Psalm 118?	23
Chrześcijańskie źródła wykorzystane w <i>Komentarzu</i>	31
Źródła niechrześcijańskie.....	37
Struktura komentarza	45
1. Symbolika liczby osiem	46
2. Znaczenie tytułu i liter	48
3. Obecność w <i>Komentarzu do Psalmu 118</i> komentarzy do Pieśni nad Pieśniami i Lamentacji Jeremiasza	51
Główne tematy teologiczne i język utworu	55
Wydania dzieła	61
Bibliografia.....	63

Komentarz do Psalmu 118

Wstęp.....	85
I. Alef.....	89
II. Bet.....	113
III. Gimel.....	151
IV. Dalet	195
V. He.....	221
VI. Waw.....	263

VII. Zajin.....	293
VIII. Chet	325
IX. Tet.....	385
X. Jod.....	405
XI. Kaf.....	449
Indeks biblijny	479
Indeks imion i nazw własnych.....	493
Indeks tematyczny.....	505

WYKAZ SKRÓTÓW

- ACME Annali della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università degli studi di Milano 1948–
- CCA Corpus Christianorum. Series Apocryphorum, Turnhout 1983–
- CCL Corpus Christianorum. Series Latina, Turnhout 1954–
- CSCO Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Louvain 1903–
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien 1866–
- GCS Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Leipzig–Berlin 1897–
- LCL Loeb Classical Library, red. J. HENDERSON, Cambridge 1911–
- LXX *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Stuttgart 1979.
- Chaine I* *La chaîne palestinienne sur le Psaume 118 (Origène, Eusèbe, Didyme, Apollinaire, Athanese, Théodore), t. 1 (Introduction, texte grec critique et traduction)*, red. M. HARL, SCh 189, 1972.
- Chaine II* *La chaîne palestinienne sur le Psaume 118 (Origène, Eusèbe, Didyme, Apollinaire, Athanese, Théodore), t. 2 (Catalogue des fragments, notes et indices)*, red. M. HARL, SCh 190, 1972.
- PG Patrologiae cursus completus. Series Graeca, t. 1–161, wyd. J.-P. MIGNE, Paris 1857–1866.

PL	Patrologiae cursus completus. Series Latina, t. 1–221, wyd. J.-P. MIGNE, Paris 1844–1864.
POK	Pisma Ojców Kościoła, red. J. SAJDAK, Poznań 1924–
PSP	Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, red. E. STANULA, W. MYSZOR, Warszawa 1969–
RTK	„Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, Lublin 1949–1990 (od 1991 „Roczniki Teologiczne”)
SAEMO	<i>Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis Opera</i> , t. 1–27, Milano–Roma 1979–1991.
SCh	Sources Chrétiennes, wyd. H. DE LUBAC, J. DANIELOU I IN., Paris 1941–
VoxP	Vox Patrum, red. S. LONGOSZ I IN., Lublin 1981–
ŻrMon	<i>Źródła Monastyczne</i> , Kraków 1993–
ŻMT	<i>Źródła Myśli Teologicznej</i> , red. H. PIETRAS, Kraków 1996–

WSTĘP

Ambroży z Mediolanu (340–397) to jeden z najwybitniejszych ojców Kościoła piszących po łacinie. Był nie tylko sprawnym politykiem, duszpasterzem, animatorem życia społecznego, ale także, wbrew opinii niektórych badaczy jego spuścizny¹, dobrym teologiem. Wydaje się, że krytyczne podejście uczonych do umiejętności teologicznych Ambrożego spowodowane było cierpkimi uwagami Hieronima ze Strydonu, który we wstępie do swego przekładu traktatu *O Duchu Świętym* Dydyma Ślepego lekceważąco wypowiedział się na temat dzieła Mediolańczyka o tym samym tytule². Obecnie stanowisko to należy, jak

¹ Zob. R.P.C. HANSON, *The Search for the Christian Doctrine of God*, Edinburgh 1988, s. 669, 756; zob. G. VISONÀ, *Visoia Ambrosiana*, [w:] „*Nec timeo mori*”. *Atti del Congresso internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della morte di sant’Ambrogio. Milano 4–11 aprile 1997*, red. L.F. PIZZOLATO, M. RIZZI, Milano 1998, s. 35–41. Zob. A.M. SELBY, *Ambrose of Milan’s On the Holy Spirit: Rhetoric, Theology and Sources*, New Jersey 2020, s. 18.

² Zob. HIERONIM ZE STRYDONU, *Prologus in libro Didymi De Spiritu Sancto*, [w:] DIDYME L’AVEUGLE, *Traité du Saint-Esprit*, tłum. L. DOUTRELEAU, SCh 386, 1992, s. 138–140; zobacz też: A. BERNET, *Święty Ambroży i jego czasy*, tłum. P. TYLUS, Warszawa 2022, s. 275; *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. M. STAROWIEYSKI, J.M. SZYMUSIAK, Poznań 2022, s. 52; por.

się wydaje, zweryfikować i przyznać, że bogactwo spuścizny literackiej związanej z teologią i egzegezą biblijną biskupa Mediolanu jest naprawdę doniosłe.

Pozostawił on po sobie wiele listów adresowanych do przeróżnych osób związanych z Kościołem, światem polityki i nauki. Ponadto w jego dorobku znajdziemy dzieła mające charakter dogmatyczny, katechetyczno-pastoralny oraz ascetyczno-moralny. Jednakże doskonałą większość jego dzieł to komentarze egzegetyczne do Pisma Świętego. Szczególnym upodobaniem darzył Pieśń nad Pieśniami, a chociaż nigdy osobno jej nie skomentował, to jednak gdyby zebrać poświęcone jej urywki jego twórczości – jak zaznacza Luigi F. Pizzolato – bez wątpienia powstałby prawie kompletny komentarz do tej księgi³. Spośród 17 prac egzegetycznych Ambrożego większość dotyczy Starego Testamentu. Dziewięć z nich poświęcił objaśnieniu poszczególnych rozdziałów Księgi Rodzaju. Nadto w sposób metodyczny wyjaśnił jeszcze 13 psal-

W. ZIMNY, *Czy św. Ambroży był słabym teologiem? Nowatorskie aspekty nauki o Trójcy Świętej w dziele De fide*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 1 (2013), s. 143. Szerzej na temat relacji Hieronima i Ambrożego zob. G. NAUROY, *Jérôme, lecteur et censeur de l'exégèse d'Ambroise*, [w:] *Jérôme entre l'occident et l'orient (XVIe centenaire du départ de saint Jérôme de Rome et de son installation à Bethléem*, red. Y.-M. DUVAL, Turnhout 1988, s. 173–203; N. ADKIN, *Ambrose and Jerome: The Opening Shot*, „Mnemosyne” 3(66) 1993, s. 365–376; S.M. OBERHELMAN, *Jerome's Earliest Attack on Ambrose: On Ephesians, Prologue (ML 26:469D–70A)*, „Transactions of the American Philological Association” 121 (1991), s. 377–401.

³ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, SAEMO 9, 1987, s. 32.

mów, z Nowego Testamentu natomiast jedynie Ewangelię według św. Łukasza. Należy jednak pamiętać, że wiele egzegetycznych kwestii Ambroży roztrząsał przy innych okazjach, np. w listach⁴.

Proponujemy uwadze czytelnika pierwszy polski przekład *Expositio psalmi CXVIII*, najobszerniejszego dzieła Mediolańczyka, które wciąż nie doczekało się zbyt licznych przekładów na języki nowożytne⁵. Skutkiem tego niewielka liczba opracowań i artykułów podejmuje szczegółowe zagadnienia zawarte w tym utworze. Luigi F. Pizzolato we wstępie do swojego włoskiego przekładu tego dzieła, oprócz ogólnej literatury związanej z postacią biskupa Mediolanu i jego dorobkiem, podaje również skromną bibliografię dotyczącą ściśle *Komentarza do Psalmu 118*. Wymienia tam m.in. pracę doktorską D. Ceccato⁶, w której autor przedstawił chrześcijańskie źródła, z których czerpał Ambroży przy tworzeniu tego komentarza. Autor edycji wymienia ponadto artykuł Adeliny Gariglio⁷, w którym autorka zestawia sposoby komen-

⁴ Zob. A. PACIOREK, *Ambrozjańskie inspiracje egzegezy biblijnej*, VoxP 18(34–35) 1998, s. 95.

⁵ Na temat istniejących przekładów zobacz ostatni punkt *Wstępu*.

⁶ Zob. D. CECCATO, *Le fonti cristiane dell'Expositio psalmi CXVIII di Sant'Ambrogio*, Padova 1979–1980 (praca doktorska).

⁷ Zob. A. GARIGLIO, *Il commento al Salmo 118 in s. Ambrogio e in s. Ilario*, „Atti dell'Accademia delle scienze di Torino: Classe di scienze morali, storiche, filosofiche” 90 (1955–1956), s. 356–370.

towania Psalmu 118⁸ przyjęte przez Ambrożego i przez Hilarego z Poitiers, a także artykuł Pietro Meloniego⁹ na temat wpływu *Komentarza do Pieśni nad Pieśniami* Hipolita Rzymskiego do *Komentarza do Psalmu 118* Ambrożego. Przy okazji możemy tu wymienić jeszcze artykuły samego L.F. Pizzolato¹⁰, który zajął się ustaleniem daty powstania dzieła biskupa Mediolanu oraz dokonał analizy retorycznej autorskiego wstępu do *Komentarza do Psalmu 118*¹¹. Ciekawy artykuł dotyczący obecności fragmentów *Eneidy* Wergiliusza w tym komentarzu napisała Angela Russell Christman¹². Natomiast monumentalna

⁸ Według numeracji Biblii Tysiąclecia, stosowanej w tej publikacji, Ps 119(118), jednak w korpusie wprowadzenia i tłumaczenia zachowano tę stosowaną przez Ambrożego.

⁹ Zob. P. MELONI, *L'influsso del „Commento al Cantico” di Ippolito sull'Expositio psalmi CXVIII di Ambrogio*, [w:] *Letterature comparate. Problemi e metodo. Studi in onore di E. Paratore*, t. 2, red. M. SIMONETTI, G. SIMONETTI, Bologna 1981, s. 865–890.

¹⁰ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Ambrogio e Paolino di Nola: per una più precisa datazione della Expositio psalmi CXVIII di Ambrogio*, [w:] *Polyanthema: Studi di letteratura cristiana antica offerti a Salvatore Costanza*, red. L. DE SALVO, M. MAZZA, A. PINZONE, Messina 1989, s. 333–347.

¹¹ Zob. TENZE, *Un'analisi retorica del prologo dell'Expositio psalmi CXVIII di Ambrogio*, [w:] *Retorica ed esegesi biblica. Il rilievo dei contenuti attraverso le forme. Atti del II Seminario di Antichità Cristiane. Bari 27–28 novembre 1991*, red. M. MARIN, M. GIRARDI, Bari 1996, s. 57–71.

¹² Zob. A.R. CHRISTMAN, *A Window into Biblical Culture: Virgil's Aeneid in Ambrose of Milan's Expositio psalmi CXVIII*, [w:] *Ambrose of Milan and Community. Formation in Late Antiquity*, red. E. GANNAWAY, R. GRANT, Cambridge 2021, s. 120–134.

praca Hansa Jörga Auf der Maura wprowadza czytelnika w rozumienie psalmów przez biskupa Mediolanu¹³. Jednak do tej pory najobszerniejszą pracą poświęconą w całości *Komentarzowi do Psalmu 118* pozostaje monografia czeskiego badacza Davida Vopřady¹⁴, która dotyczy mistagogii chrześcijańskiej obecnej w tym utworze.

Gatunek literacki *Komentarza do Psalmu 118*

Ustalenie gatunku literackiego danego dzieła jest jedną z najważniejszych czynności badawczych, pozwalającą odczytać je we właściwy sposób. Bez takiego ustalenia niemożliwe jest zrozumienie pisma jako całości, jak również jego poszczególnych części. Należy przyznać, że takie ustalenia, jeśli chodzi o *Komentarz* Ambrożego, nie są zadaniem łatwym. W ostatecznej formie utwór stanowi złożoną strukturę tekstową, która powstała dzięki świetnemu przygotowaniu oratorsko-pisarskiemu Mediolańczyka. Na pewno nie jest to zwykły zbiór homilii ani typowy komentarz biblijny¹⁵.

Badacze spuścizny biskupa nie mają wątpliwości, że początkowo *Komentarz do Psalmu 118* miał charakter

¹³ Zob. H.J. AUF DER MAURA, *Das Psalmenverständnis des Ambrosius von Mailand. Ein Beitrag zum Deutungshintergrund der Psalmenverwendung im Gottesdienst der Alten Kirche*, Leiden 1977.

¹⁴ Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, Roma 2016.

¹⁵ ZOB. tamże, s. 152–153.

oralny¹⁶. Głównymi elementami, które tego dowodzą, są wyraźne odniesienia Mediolańczyka do czytań liturgicznych poszczególnych dni, które bez wątpienia mogły być zrozumiałe jedynie dla słuchacza obecnego podczas uroczystości. Odniesienia te zostały wskazane przez Michała Petscheniga we wstępie¹⁷ do wydania krytycznego tegoż dzieła Ambrożego z 1913 r.:

3,29: *lectio euangelii quae decursa est;*

5,4: *ante hesternum lectum est [...] lectum est hodie;*

6,16: *pulchre lectum est hodie [...] celebramus enim diem sanctorum qua reuelata sunt populis corpora sanctorum martyrum;*

8,23: *illud quod hodie lectum est;*

4,4: *de quibus hodie tractaturi sumus;*

18,42: *quid dixerit hodie apostolus;*

20,31: *audisti quid hodie iudex uerus locutus sit;*

20,44: *Sebastiani martyris, cuius hodie natalis est.*

Ponadto *Komentarz* zawiera bezpośrednie zwroty do słuchaczy, które dodatkowo wzmacniają tezę o jego pierwotnie ustnej formie:

1,1: *sollicitus ergo auditor [...] debes praesumere;*

20,38–39: *audite [...] audite.*

¹⁶ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 9; por. *Saint Ambrose the Preacher, His Commentary on Psalm 118. When and to Whom it was Preached*, [w:] *Homilies of Saint Ambrose on Psalm 118 (119)*, tłum. Í.N. RIAIN, M.A., B. PHIL, Dublin 1998, s. XV.

¹⁷ Zob. M. PETSCHENIG, *Praefatio*, [w:] AMBROSIUS, *Expositio psalmi XVIII*, red. M. PETSCHENIG, CSEL 62, 1913, s. V.

Poza tym należy wspomnieć o końcowych dokso-logiach (7,37; 13,28; 21,24) oraz nawiązaniach do obchodów świąt apostołów i męczenników (5,39; 6,16; 20,44)¹⁸, o częstym użyciu zwrotów typowych dla słowa mówionego (w szczególności spójników *quia*, *ergo* oraz *enim*)¹⁹. Podobnie nie jest bez znaczenia zwięzłość komentarzy do ostatnich wersetów każdej strofy Psalmu 118, ponieważ najprawdopodobniej przejawia się w tym troska mówcy o to, by wywód nie stał się zbyt długi²⁰. Również Kazimierz Gurda żywi przekonanie, że *Komentarz do Psalmu 118* miał pierwotnie charakter ustny i stanowił *lectio continua* tego psalmu, odbywającą się w różne niedziele roku, zgodnie ze zwyczajem starożytnego Kościoła²¹.

Badacze są zgodni, że po wygłoszeniu homilie te zostały poddane pisemnej redakcji. Trudno jest jednak udokumentować w przypadku omawianego *Komentarza* zakres przeróbki na piśmie następującej po ich wygłoszeniu²². Według Davida Vopřady świadectwem wspomnianej re-

¹⁸ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 9–10.

¹⁹ Zob. P.F. MORETTI, Non harundo sed calamus. *Aspetti letterari della Explanatio psalmorum XII di Ambrogio*, Milano 2000, s. 114.

²⁰ Zob. D. VOPŘADA, *Structure, finalité et datation de l'Expositio psalmi CXVIII de saint Ambroise*, „Revue des Sciences Religieuses” 2–4(94) 2020, s. 195–196.

²¹ Zob. K. GURDA, *Koncepcja nadziei św. Ambrożego: (studium homilii na Psalm 118)*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 1–2 (2002), s. 56.

²² Por. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 11.

dakcji mogą być liczne wyjaśnienia filologiczne związane z tekstem biblijnym, odniesienia do innych źródeł pisanych oraz wyrafinowany styl, którego nie da się uzyskać w trakcie spontanicznej wypowiedzi²³. Zdaniem Luigi-go F. Pizzolato wyraz troski Ambrożego o dostosowanie tekstu ustnego do pisanego można znaleźć w 20,6, gdzie biskup Mediolanu, próbując wyjaśnić podwójną etymologię litery „resz”, którą można interpretować jako „głowa” (*caput*) lub „pierwszeństwo” (*primatus*), argumentuje, że przykład pastoralny nie wymaga takiej precyzji w wyjaśnianiu, która w tekście pisanym, przeciwnie, jest stosowna²⁴. Innym argumentem świadczącym o pisemnej przeróbce wygłoszonych wcześniej homilii jest, zdaniem D. Vopřady, ich długość. Twierdzi bowiem, że gdyby Ambroży chciał wygłosić niektóre z tych homilii, zajęłoby mu to od jednej do trzech godzin, co byłoby niezwykle nużące²⁵.

Przynależność gatunkową *Komentarza* można próbować ustalić na podstawie tytułu dzieła, który w większości reprezentatywnych rękopisów brzmi *Expositio psalmi CXVIII*, a tylko w nielicznych – *Tractatus*²⁶. Terminy *exponere* oraz *expositio* były używane przez pisarzy ko-

²³ Por. D. VOPŘADA, *Structure, finalité et datation de l'Expositio psalmi CXVIII de saint Ambroise*, s. 196.

²⁴ Por. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 11–12.

²⁵ Zob. D. VOPŘADA, *Structure, finalité et datation de l'Expositio psalmi CXVIII de saint Ambroise*, s. 197.

²⁶ Zob. TENŽE, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, s. 153–154.

ścielnych i późnoantycznych komentatorów w ogólnym znaczeniu interpretacji lub wyjaśnienia tekstu. *Expositio* (*explanatio*, *narratio*) jest dziełem o charakterze homiletycznym i wyjaśniającym, które wiernie i nieprzerwanie podąża za danym tekstem biblijnym umieszczonym przed samym komentarzem²⁷. Jest to zatem intelektualny dyskurs dydaktyczny w obrębie chrześcijańskiej homilii, kazania, kazania katechetycznego lub komentarza biblijnego. Augustyn, który słuchał homilii Ambrożego, posłużył się właśnie czasownikiem *exponere*, by opisać działanie mówcy wyjaśniającego święty tekst²⁸. A zatem prezentowane dzieło można uznać za zbiór systematycznych katechez, które są powiązane z nauczaniem zawartym w Psalmie 118 wyjaśnianym przez naszego autora²⁹.

Datowanie dzieła

Pierwszym badaczem, który podjął się próby ustalenia daty powstania utworu, był Remy Palanque. Ustalił *terminus ante quem* jego spisania na rok 396, ponieważ jest ono cytowane w *Liście 14* Ambrożego, skierowanym

²⁷ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Un'analisi retorica del prologo dell'Expositio psalmi CXVIII di Ambrogio*, [w:] *Retorica ed esegesi biblica*, s. 59.

²⁸ Zob. AUGUSTYN Z HIPPONY, *Wyznania* VI,3, tłum. Z. KUBIAK, Kraków 2002, s. 139.

²⁹ Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, s. 154.

do biskupa Kościoła w Vercelli³⁰, który powstał właśnie we wspomnianym roku, zaś *terminus post quem* na rok 386, argumentując, że w komentarzu znajdują się aluzje do hymnów, których śpiewanie Mediolańczyk wprowadził w swoim Kościele rok wcześniej. Francuski badacz nie poprzestał na tym, lecz poddał to dzieło jeszcze wnikliwszej analizie. Na podstawie pewnych przesłanek związanych z obchodami świąt ku czci męczenników, które to przesłanki znajdują się w tekście komentarza, oraz zakładając, że składające się na niego homilie były głoszone w niedzielę, ustalił dość precyzyjną datę ich wygłoszenia. Stwierdził, że miało to miejsce w okresie od 13 maja 389 r. do 3 lutego 390 r.³¹ Nie unieważniając dorobku badawczego Remyego Palanque i zastosowanej przezeń metody, Luigi Franco Pizzolato uznał, że możliwe jest inne datowanie utworu. Zauważył, że w końcowej części dzieła autor wprowadza fragment, który wydaje się nawiązywać do faktu historycznego, mianowicie do radykalnego wyboru ubóstwa, dokonanego w tamtych latach przez Paulina z Bordeaux, który stał się Paulinem z Noli³². Ambroży pisze tak:

Obym potrafił naśladować tę głupotę, dzięki której mogę stać się mądry. Naśladować tego człowieka, który ma

³⁰ Zob. AMBROŻY Z MEDIOLANU, *List* 14*, 94–95, [w:] TENŻE, *Listy*, t. 3, tłum. P. NOWAK, Kraków 2012, s. 241 (asterisksem oznaczono listy *extra collectionem*).

³¹ Zob. R. PALANQUE, *Saint Ambroise et L'empire Romain*, Paris 1933, s. 524–525.

³² Zob. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 13.

rozległe posiadłości, ale który nie dba o zyski, tego człowieka, który jest skupiony na Bogu, który gardzi ofiarowywanymi mu zaszczytami, który nie bada nauk filozoficznych, i który, chociaż przedtem je poznał, to jednak teraz ukrywa tę wiedzę i nie badając, zapomina o niej, który nie szuka tego, co jest jego, lecz ze swojego udziela innym, a dla siebie nabywa rzeczy wieczne³³.

Zdaniem Luigiego F. Pizzolato Ambroży nie przedstawia tutaj ogólnego przykładu *sapiens stultitia*, ale możliwy do zidentyfikowania przypadek wspomnianego wcześniej Paulina. Idąc tym tropem, stwierdził, że święty z Noli i jego wybór ubóstwa stanowią początkowy temat listu, który Ambroży skierował do biskupa Piacenzy Sabinusa w roku 395 (lub 393)³⁴. Następnie uczony dowodzi, że początek nawrócenia Paulina na życie monastyczne przypada na rok 393, a jego spełnienie na rok 395, kiedy to udał się do Noli przez Rzym. Wiadomo również, że bezpośrednio lub pośrednio relacje między Ambrożym a Paulinem z pewnością istniały, czego dowodem jest przede wszystkim wspomniany wyżej *List 27* Ambrożego i *List 3* Paulina do Alipiusza³⁵. Na tej podstawie Luigi F. Pizzolato przyjął, że przytoczony wyżej fragment nie mógł powstać przed rokiem 393³⁶. Stosując metodę Remy'ego Palanque, która zakłada, że owe homilie były wy-

³³ AMBROŻY Z MEDIOLANU, *Komentarz do Psalmu 118* 22,11.

³⁴ Zob. TENŻE, *List 27*,1; [w:] TENŻE, *Listy*, t. 1, tłum. P. NOWAK, Kraków 1997, s. 197.

³⁵ Zob. PAULIN Z NOLI, *Epistula* 3,4, CSEL 29, 1894, s. 16–17.

³⁶ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Ambrogio e Paolino di Nola*, s. 338.

głoszane przez Ambrożego w każdą niedzielę i że w tekście *Komentarza do Psalmu 118* znajdują się odniesienia do świąt męczenników, które zbiegają się z niedzielami w roku liturgicznym, ustala datę powstania utworu na lata 395–396, przyjmując jako czas ich wygłoszenia okres 13 maja 395 r. – 3 lutego 396 r. Ponadto Pizzolato uważa hipotezę datowania *Komentarza* na lata 389–390 za nieprawdopodobną, gdyż lata 386–390 były dla Mediolńczyka okresem intensywnego pisanie innych utworów, a także angażowania się w liczne wydarzenia natury politycznej i kościelnej. Tymczasem znana nam twórczość literacka Ambrożego z lat 395–396 nie wydaje się zbyt bogata i ogranicza się do kilku listów, *Explanatio psalmi XXXVI* oraz *De obitu Theodosii*³⁷.

Biskup wspomina również o nawróceniach na chrześcijaństwo motywowanych perspektywami kariery, ponieważ „cesarze byli chrześcijanami”³⁸. Zdaniem Luigiego F. Pizzolato liczba mnoga „cesarze” (*imperatores*) może być odczytywana jako wskazanie na Arkadiusza i Honoriusza, którzy objęli władzę po śmierci ich ojca, Teodozjusza, w styczniu 395 r.³⁹.

Przedstawione wyżej argumenty Remy’ego Palanque i Luigiego F. Pizzolato nie są przekonujące dla Davida Vopřady, który uważa, że nie można mieć pewności, że owe homilie były wygłaszane w następujące po sobie niedziele. Ostatecznie stwierdza, że nie ma wystarczających

³⁷ Zob. TENŻE, *Introduzione*, s. 14.

³⁸ Zob. AMBROŻY Z MEDIOLANU, *Komentarz do Psalmu 118* 20,49.

³⁹ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 14.

przesłanek do ustalenia konkretnej daty powstania *Komentarza*, a w związku z tym najsensowniej jest umieścić powstanie dzieła między rokiem 386 a 396⁴⁰.

Słuchacze

W *Komentarzu do Psalmu 118* nie ma wyraźnej wzmianki o konkretnym audytorium⁴¹, dlatego należy założyć, że słuchacze homilii Ambrożego stanowili niejednorodną grupę. Wśród nich byli głównie *fideles*, to znaczy ochrzczeni, którzy zostali już wtajemniczeni w sakramenty Kościoła, jak również katechumeni, Żydzi, heretycy, a nawet poganie. Należy przyjąć, że sporą część stanowili ludzie niewykształceni i niepiśmienni. Jednocześnie jednak trzeba założyć, że wśród odbiorców Ambrożego byli ludzie wyrafinowani, wymagający, inteligentni i uważni na figury stosowane przez homiletę. Można założyć, że jego nauk słuchali cesarze, dostojnicy oraz ludzie obeznani z filozofią, jak choćby Augustyn. Można zatem przyjąć, że audytorium homilii Ambrożego było wysoce zróżnicowane⁴².

Zdaniem Luigiego F. Pizzolato można byłoby precyzyjniej określić typ słuchaczy homilii Mediolańczyka, gdyby udało się ustalić, kto był głównym odbiorcą

⁴⁰ Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, s. 152.

⁴¹ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 15.

⁴² Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, 159–162.

Psalmu 118 w ówczesnym tamtejszym Kościele. Stwierdza jednak, że jeśli w późniejszym czasie liturgiczno-monastyczne przeznaczenie omawianego psalmu wydaje się możliwe do udokumentowania, to nie można tego zrobić w odniesieniu do czasów Ambrożego. Włoski uczyony zauważa, że niektóre wersety psalmu dają komentatorowi możliwość wprowadzenia wskazówek dotyczących organizacji modlitwy liturgicznej w różnych godzinach dnia⁴³. Na przykład Ps 119(118),164⁴⁴ używa jako tekstu wskazującego na siedem momentów modlitwy w ciągu dnia. Zauważmy, że nawet jeśli ten fragment tekstu biblijnego jest różnie interpretowany, to jednak łatwo dostrzec w nim początek *Liturgii godzin*. Ten sam werset jest jednak mniej obciążony implikacjami liturgicznymi w *Komentarzu do Psalmu 118*, tak że wydaje się raczej odnosić do mistycznej wartości liczby siedem niż do przepisu liturgicznego⁴⁵. Z tego też względu Luigi F. Pizzolato słusznie stwierdza, że chociaż można dostrzec monastyczne zastosowania tego tekstu biblijnego, to jednak nieuzasadnione byłoby twierdzenie, iż *Komentarz* jest skierowany wyłącznie do mnichów lub dziewic. Przy obecnym stanie badań najbardziej prawdopodobna pozostaje hipoteza o zróżnicowanym audytorium, któremu biskup Me-

⁴³ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 15.

⁴⁴ Zob. AMBROŻY Z MEDIOLANU, *O dziewicach* III,18–20, tłum. K. OBRYCKI, [w:] TENŻE, *Wybór pism*, PSP 35, 1986, s. 221–222.

⁴⁵ Zob. TENŻE, *Komentarz do Psalmu 118* 21,15; zob. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 15–16.

diolanu wyjaśnia kolejne urywki Psalmu 118⁴⁶, bo nawet jeśli można dostrzec liturgiczno-monastyczne zastosowania psalmu w tamtej epoce, to jednak nie ma wystarczających podstaw, aby twierdzić, że biskup skierował *expositio* tego psalmu tylko do mnichów; taka publiczność wymagałaby znacznie bardziej szczegółowych wskazówek, być może tego rodzaju, jakie znajdujemy w pismach Mediolańczyka o dziewictwie⁴⁷.

Dlaczego Psalm 118?

Jeśli chcemy odpowiedzieć na pytanie postawione w tytule tego paragrafu, musimy dostrzec również rolę, jaką Ambroży przypisywał psalmom w ogóle. Jak zauważa David Vopřada, egzegeza biblijna biskupa Mediolanu nie jest zwyczajnym przekazywaniem informacji lub nauczaniem, tak jak rozumiemy je dzisiaj. Jego lektura Biblii ma charakter mistagogiczny, ponieważ nie ogranicza się do moralnego napomnienia, ale przyciąga słuchacza do tajemnicy Chrystusa⁴⁸. Biskup Mediolanu ukazuje miejsce psalmów w życiu wierzących, tak pisząc w komentarzu do Psalmu 1:

⁴⁶ Zob. L.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 16.

⁴⁷ Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, s. 170; AMBROŻY Z MEDIOLANU, *O dziewictwie* 15,93, tłum. A. WILCZYŃSKI, *ŻrMon* 102, 2023, s. 165.

⁴⁸ Zob. D. VOPŘADA, *Ambrose's Exegesis of the Psalms: A Bishop Forming the Community around Christ the Teacher*, [w:] *Ambrose of Milan and Community. Formation in Late Antiquity*, red. E. GANNAWAY, R. GRANT, Cambridge 2021, s. 107–108.

Dzień, gdy wschodzi, radośnie głosi psalm; a gdy zachodzi, ponownie rozbrzmiewa psalm. Apostoł nie pozwolił kobietom śpiewać w kościele, ale również śpiewają one psalmy. Taki śpiew jest słodki w każdym wieku i odpowiedni dla każdej płci⁴⁹.

Następnie czeski uczonek stwierdza, że komentując psalmy, Mediolańczyk stara się pomóc swoim słuchaczom uczestniczyć w eschatologicznej radości i zakosztować niebiańskiego błogosławieństwa, do którego są zaproszeni. Ukazuje chwałę Chrystusa objawioną w psalterzu jako zachętę do tego, by popchnąć słuchaczy ku pragnieniu poznania Go⁵⁰. A zatem przepowiadanie, katecheza, egzegeza wersetów psalmu stają się wprowadzeniem w tajemnicę Boga oraz w znaczenie rzeczywistości niewidzialnych. Tak naprawdę mamy więc do czynienia z mistagogią, której funkcją jest nie tylko informowanie słuchaczy o prawdach wiary, ale przede wszystkim rozpalać w ich duszach głębokiego pragnienia zjednoczenia z Bogiem.

Psalm 118 to najdłuższy, bo zawierający 176 wersetów, utwór w Księdze Psalmów. Jego obszerność, a także wyrafinowana struktura (wszystkie strofy, każda składająca się z ośmiu wersetów, zaczynają się od kolejnych liter alfabetu hebrajskiego) stanowią o jego wyjątkowości. Współcześni egzegeci różnią się jednak znacznie w oce-

⁴⁹ Zob. AMBROŻY Z MEDIOLANU, *Explanatio psalmorum* XIII,9, red. M. PETSCHENIG, M. ZELZER, CSEL 64, 1999, s. 7.

⁵⁰ Zob. D. VOPŘADA, *Ambrose's exegesis of the Psalms*, [w:] *Ambrose of Milan and Community*, s. 109.

nie utworu. Niektórzy odmawiają mu charakteru psalmu, uważając go za „litanie bigosów literackich” i „utwór pozbawiony idei”, podczas gdy inni uważają, że jest to „jeden z najbardziej oryginalnych przykładów uczonej poezji” oraz „godne podziwu i kompletne wprowadzenie w rozumienie Pisma”⁵¹. Choć jego oceny są tak zróżnicowane, bez wątpienia psalm ten stanowi długą medytację nad Bożym Prawem, objawionym przez Boga swojemu ludowi⁵².

Jak już powiedziano, struktura Psalmu 118 jest wyrażona: kolejne 22 litery hebrajskiego alfabetu zaczynają kolejne jego strofy. Każda z nich składa się z ośmiu wersetów, które tworzą akrostych. Choć w Biblii ta figura stylistyczna nie jest czymś oryginalnym, ponieważ zastosowana ona została także w innych utworach (Ps 9; 10; 25; 111; Lm), to jednak regularna zmiana co osiem wersetów, jak w Psalmie 118, jest czymś oryginalnym. Ponadto w każdym wersecie pojawia się ten sam temat „słowa” lub „Prawa” Bożego, określanego różnymi terminami: *verbum*, *eloquium*, *praeceptum*, *mandatum*, *lex*, *iustificatio*, *iustitia*, *testimonium*, *iudicium*, a poszczególne wersety psalmu wyrażają postawę podmiotu lirycznego wobec słowa lub Prawa Bożego⁵³. Jak zaznacza

⁵¹ Zob. G. RAVASI, *Psalmi*, t. 4 (*Psalmi 104–123*), tłum. K. STOPA, Kraków 2008, s. 229–230.

⁵² Zob. C. PASINI, *Ambrogio di Milano: azione e pensiero di un vescovo*, Milano 1996, s. 217.

⁵³ Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, s. 165–166.

Gianfranco Ravasi, można tu dostrzec wiernych, którzy wyrażają wspólną miłość do Prawa w formie hymnicznych uniesień, modlitw, aforyzmów, wyznań wiary, osobistych decyzji⁵⁴.

Należy zaznaczyć, że przed Ambrozym nikt nie napisał osobnego komentarza do Psalmu 118. Był on traktowany przez egzegetów raczej zbiorczo jako jeden z wielu i wyjaśniany w komentarzu do Księgi Psalmów jako całości. Najwcześniejsze chrześcijańskie objaśnienia tego utworu, pisane w języku greckim, można znaleźć w komentarzach lub homiliach na temat całej tej księgi biblijnej, z których pozostały tylko fragmenty, odzyskane z tradycji katenarnych⁵⁵. Wyjątkiem jest kompletny *Tractatus super psalmum CXVIII* Hilarego, który jednak został stworzony w ramach homiletycznego komentarza do Księgi Psalmów⁵⁶. Wśród komentujących przed Ambrozym ten tekst biblijny Robert Devreesse wymienia: Orygenes, Euzebiusza z Cezarei, Dydyma Ślepego, Apolinarego z Laodycei⁵⁷. Również po Mediolańczyku nikt nie odważył się napisać takiego dzieła. Augustyn, który

⁵⁴ Zob. G. RAVASI, *Psalmy*, t. 4, s. 233.

⁵⁵ Zob. *Chaine I*; por. ORYGENES, *Fragmenta psalmi. CXVIII*, [w:] *Commentaires inédits des Psaumes*, red. R. CADIOU, Paris 1936, s. 104–119.

⁵⁶ Zob. G.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 17.

⁵⁷ Zob. R. DEVREESSE, *Les anciens commentateurs grecs des Psaumes*, Città del Vaticano 1970, s. 19–85, 132–134, 197–201, 217–219. Szerzej na ten temat zob. T. KOŁOSOWSKI, *Wprowadzenie*, [w:] HILARY z POITIERS, *Traktat do Psalmu 118*, PSP 69, Warszawa 2017, s. 14–15.

uważał, że Psalm 118 zawiera głębię dostępną dla niewielu, i twierdził, że im wydaje się prostszy, tym bardziej jawi się jako głęboki, ostatecznie oświadczył jednak, że ma zamiar skomentować go jako ostatni z psalmów tylko z tego względu, by nie pozbawić swojego zgromadzenia liturgicznego zrozumienia nawet tego utworu, „którego śpiewaniem zwykło się radować tak samo jak [śpiewaniem] innych”⁵⁸. Takie stwierdzenie jest dowodem, że to nie szczególna treść tego utworu ani jego wartości liturgiczna, lecz egzegetyczna komplementarność była powodem napisania przez biskupa Hippony wspomnianego komentarza⁵⁹.

Psalm 118 musiał być niewątpliwie ważny w życiu Kościoła w Mediolanie pod koniec IV w.; dowodzi tego samo opracowanie przez Ambrożego komentarza do niego. Jak zostało ukazane wyżej, psalm ten już we wcześniejszych czasach przyciągnął uwagę chrześcijańskich egzegetów, a w ciągu następnych stuleci zajmował szczególne miejsce w liturgii wielu Kościołów. W czasach po Ambrożyim z całą pewnością był używany w Kościele mediolańskim w kontekście liturgiczno-monastycznym⁶⁰. Jednak, jak zauważa Margaret Harl, komentatorzy już wcześniej zastanawiali się nad tematami związanymi

⁵⁸ AUGUSTYN Z HIPPONY, *Objaśnienie Psalmu 118, Wprowadzenie*, tłum. J. SUŁOWSKI, [w:] TENŻE, *Objaśnienie psalmów (103–123)*, PSP 41, s. 214.

⁵⁹ Zob. G.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 17.

⁶⁰ Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, s. 169.

z monastycyzmem, a obecnymi w psalmie⁶¹. Na podstawie dwóch urywków *Komentarza*, w których Ambroży mówi o obchodzonych tego dnia świętach męczenników, Hans Jörg Auf der Maur argumentuje, że Psalm 118 był odczytywany właśnie podczas tych obchodów⁶². Jednak zdaniem Davida Vopřady nawet jeśli prawdą jest, że biskup komentował Psalm 118 podczas dwóch świąt męczenników, nie ma powodu, aby twierdzić, że utwór ten w całości lub w części był regularnie czytany lub śpiewany podczas świąt ku czci świętych. Natomiast Enrico Cattaneo twierdzi, że zwyczaj odmawiania całego psalterza podczas czuwań przed ważnymi uroczystościami był w Mediolanie bardzo stary⁶³. Chociaż nie ma jednoznacznych dowodów, to wydaje się, że recytacja ta w czasach Ambrożego mogła być praktykowana⁶⁴. Nie można też przyjąć tezy Hansa Jörga Auf der Maura, który twierdzi, że Psalm 118 mógł być używany podczas obchodów Wielkanocy⁶⁵, ponieważ, jak można wnioskować na podstawie treści *Komentarza*⁶⁶ i jak to wykazał David Vopřa-

⁶¹ Zob. *Chaine I*, s. 150.

⁶² Zob. H.J. AUF DER MAUR, *Das Psalmenverständnis des Ambrosius*, s. 327; por. AMBROŻY Z MEDIOLANU, *Komentarz do Psalmu 118* 6,16; 20,44.

⁶³ Zob. E. CATTANEO, *Il breviario milanese: note storiche ed illustrative*, Milano 1943, s. 18.

⁶⁴ Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, s. 170.

⁶⁵ Zob. H.J. AUF DER MAUR, *Das Psalmenverständnis des Ambrosius*, s. 128.

⁶⁶ Zob. AMBROŻY Z MEDIOLANU, *Komentarz do Psalmu 118 Wstęp*, 3.

da, należy go łączyć raczej z czasem po uroczystości zmartwychwstania⁶⁷.

Ten właśnie okres jest jak gdyby osiągnięciem pełni przez nowo ochrzczonych. Stanowi przejście na wyższy etap rozwoju duchowego. Ambroży bowiem żywi przekonanie, że Księga Psalmów z utworu na utwór ukazuje chronologiczne postępy w ludzkiej doskonałości, jak gdyby psalterz był rosnącym organizmem, w którym każdy kolejny psalm dotyczy bardziej zaawansowanego etapu duchowego niż poprzedni. A skoro Psalm 118 następuje po Psalmie 117 – który według Ambrożego opiewa mękę Pańską – wskazuje na to, że nasz psalm opowiada o odkupionym świecie⁶⁸. Dla biskupa Mediolanu ta zbawczo-historyczna linia egzegezy znajduje zawsze konkretny i duszpasterski wyraz; jest to historia przeżywana w sposób liturgiczny przez poszczególnych wierzących i przez całą chrześcijańską wspólnotę diecezji. Wierzący został zanurzony pewnego wielkanocnego dnia w mękę i śmierci Chrystusa, więc dla niego również rozpoczął się nowy okres historii życia. Psalm 118 zawiera więc w sobie tajemnice rzeczywistości, które mają miejsce po passze Chrystusa, do której wierzący przylgnał poprzez swój chrzest. Prorok Dawid nie tylko opisuje zmartwychwstanie Mesjasza, ale także widzi „gromady sprawiedliwych, tłumy odkupionych, zbawienie grzeszników, zmartwychwstanie umarłych, uświęcenie płynące ze

⁶⁷ Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, s. 180–181.

⁶⁸ Zob. G.F. PIZZOLATO, *Introduzione*, s. 26–27.

świętych znaków”⁶⁹, życie Kościoła oraz poszczególnych ochrzczonych wierzących, zmartwychwstałych z Chrystusem w swoim chrzcie i żyjących w uświęceniu udzielanym im przez sakramenty. Ambroży mógł wybrać jakikolwiek inny starożytny lub nowotestamentowy tekst, aby wskazać wiernym tajemnicę Mesjasza objawiającą się w ich życiu. Wybrał jednak najodpowiedniejszy: psalm, w którym wyśpiewywana jest Jego tajemnica, należący do okresu po Wielkanocy, a więc po Jego zmartwychwstaniu. Treść tego psalmu przedstawia jako naukę skierowaną do ochrzczonych na czas „po Wielkanocy” ich życia. Nie jest to przypadek, ponieważ po chrzcie, kiedy ma miejsce katecheza mistagogiczna, nowo ochrzczeni mogą już w pełni uczestniczyć w ofierze eucharystycznej. Ten charakter „powielkanocny” jest szczególnie potwierdzony przez dwie cechy psalmu. Pierwszą z nich są ośmiowersektowe strofy, a drugą – miejsce w psalterzu⁷⁰. To, że Psalm 118 znajduje się w połowie księgi, nie jest dla Mediolńczyka bez znaczenia. Miejsce utworu świadczy o jego doniosłości. Ambroży uważa go za „słońce w południe” (*Wstęp*, 1), które swym blaskiem rozświetla życie człowieka. Za tym obrazem kryje się rzeczywistość Kościoła, w której chrześcijanin dzięki przyjęciu chrztu uczestniczy już w pełni życia wiecznego.

⁶⁹ AMBROŻY Z MEDIOLANU, *Objaśnienie do Psalmu 118* 1,7.

⁷⁰ Zob. D. VOPŘADA, *La mistagogia dell'Commento al Salmo 118 di sant'Ambrogio*, s. 180–182.